

RAĐANJE RUSKE INTELIGENCIJE IZ DUHA PROSVETITELJSTVA: ALEKSANDAR RADIŠČEV (II)*

Apstrakt: Tekst je drugi deo studije u kojoj je analizirano delo Aleksandra Radiščeva, vodećeg predstavnika Prosvetiteljstva u Rusiji XVIII veka. Polazeći od tumačenja „prosvetiteljskog apsolutizma“ Katarine Velike, u radu su interpretirane političke i socijalne ideje Radiščevljevog Putovanje od Petrograda do Moskve. Autor zaključuje da je Radiščev rodonačelnik „ruske inteligencije“ čiji kritički angažman anticipira fenomen „disidentstva“

Ključne reči: Prosvetiteljstvo, prosvetiteljstvo, apsolutizam, ruska inteligencija, disidentstvo, socijalna kritika

1. Katarina Velika: dilema reformatorskog despota

*Sloboda je duša svega, bez nje je sve mrtvo.
Neću robove, već ljude koji se povinuju zakonima
(Екатерина, 2003: 61)*

Nalazeći se u pratnji Katarine II tokom putovanja na Krim 1787. godine, francuski ambasador grof Sežir (Ségure) zabeležio je njeno sećanje na ranije pomenuti Didroov boravak u Peterburgu. Hvaleći rečitost, duh i stil svog gosta Katarina je priznala kako je, poput „skromne učenice“, s poštovanjem slušala svog „filozofskog nastavnika“ koji joj je odmah po dolasku izložio niz ideja o reformama političkog i društvenog života Rusije. Ubrzo nakon njihovog susreta, filozof je bio razočaran što imperatorka ne ostvaruje ništa od njegovih zamisli, te je sa „osećanjem povređenosti izrazio svoje čuđenje što se na osnovu njegovih saveta ne preduzimaju državne mere“. Katarina mu je otvoreno odgovorila: „Gospodine Didro, sa velikim zadovoljstvom sam slušala sve što je Vaš blistavi um sugeri-

* Videti prvi deo u: Subotić 2008: 293–311.

sao. Vašim sjajnim idejama mogu biti ispunjene mnoge dobre knjige, ali delati na osnovu njih bilo bi loše. Praveći planove različitih reformi Vi zaboravljate da se naši položaji razlikuju: Vi pišete po hartiji koja sve trpi – ona je glatka i krotka, ne stvara teškoće ni Vašoj imaginaciji, ni Vašem peru – dok ja, nesrećna carica, radim sa ljudskom prirodom koja je veoma osetljiva i lako povredljiva“ (Серюп, 1989: 414). Nakon toga, njih dvoje razgovarali su samo o književnosti – politička pitanja i planove reformi ruskog društva više nisu razmatrali. Vrativši se u Pariz, Didro je svojim prijateljima slikovito dočarao raskorak između očekivanja koja su *philosophes* imali od Katarine i ruske stvarnosti: „Kakva je razlika između tigra na slici Udrija (Oudry)¹ i tigra u šumi!“ Ipak, u javnosti on se uzdržavao od kritike na račun svoje dobrotvorke: „U pogledu ruske klime, navika, zakona, običaja i prakse, sledim Kornejeve (Corneille) reči o slavnom kardinalu – Ako bih rekao nešto loše o njima, bio bih nezahvalan, a ako kažem nešto dobro, bio bih lažov“ (cit. prema: Schenker, 2003: 205).

Dvadeset godina pre pomenutog putovanja na Krim, Katarina je 1767. godine putovala rekom Volgom da bi obišla oblasti koje je sredinom XVI veka Ivan Grozni pripojio Rusiji. Svoje utiske i razmišljanja sa tog putovanja opisala je u pismu Volteru (18-20. maja 1767) izveštavajući ga da se nalazi u „Aziji“, u gradu Kazanju u kome živi dvadesetak naroda koji se međusobno veoma razlikuju. Predstavljajući mu (etničku, konfesionalnu, kulturnu, ekonomsku) raznolikost svoje imperije, Katarina je istakla teškoće formulisanja opštih i jedinstvenih zakona na kojima bi počivala njena vladavina: „Pomislite, molim Vas, samo na to da je zadatak tih zakona da služe i u Aziji i u Evropi: a kakva razlika postoji tamo u klimi, ljudima, običajima – pa čak i u samim idejama!“ Poredeći svoj zadatak sa krojenjem odela koje svim različitim grupama njenih podanika podjednako „dobro stoji“, Katarina je naglasila kako se „opšta pravila“ lako mogu naći, ali da je pravi problem u posebnostima, tj. prilagođavanju tih principa postojećoj, kompleksnoj stvarnosti. U prevazilaženju tog rasepa između apstraktnih načela i konkretne stvarnosti Katarina je svoj zadatak videla kao gotovo jednak božanskom „stvaranju, uređenju i očuvanju čitavog sveta“ (Екатерина, 2003: 748-749).

¹ Jean-Baptiste Oudry (1686–1755), francuski slikar poznat po svojim dekorativnim, realističnim slikama životinja.

Navedena svedočanstva sa Katarininih putovanja mogu nam poslužiti kako za tematizaciju „večnog pitanja“ odnosa filozofije i politike, tako i za problematizaciju koncepta „prosvećenog apsolutizma“ koji je bio u središtu političke filozofije klasičnog Prosvetiteljstva. U užem, istorijskom aspektu, ona nas upućuju na razmatranje vladavine Katarine Velike kao jednog od primera pogodnih za konkretizaciju složene dinamike odnosa „prosvećenosti“ (znanja) i „vlasti“ (moći). Svakako, istorijske okolnosti Katarinine vladavine i njeno praktično političko delovanje imaju ključnu ulogu u razumevanju te dinamike. Ali, bez njihovog detaljnijeg razmatranja možemo usvojiti u literaturi često formulisane tezu prema kojoj ruskoj imperatorci u vreme preuzimanja carskog trona nisu bile strane zamisli o radikalnim reformama koje je kasnije, u navedenom razgovoru sa Didroom, kritikovala kao plodove teorijsko-filozofske apstrakcije, te da je tada još verovala u mogućnost formulisanja „opštih principa“ dobre vladavine koji su primenljivi u Ruskoj imperiji. Prema oceni Džejmsa Bilingtona, „malo vladara tog vremena imalo je tako zamašne planove reformi i privuklo toliko laskanja filozofa“ kao Katarina koja je bila „jedini artikulisani ideolog koji je vladao Rusijom između Ivana IV i Lenjina“ (Bilington, 1988: 270). Ovaj njegov stav zasnovan je na analizi programskih spisa i reformskih inicijativa imperatorke u prvim godinama vladavine, naročito na interpretaciji njenog „Uputstva“ (*Наказ*) napisanog za Zakonodavnu komisiju sazvanu 1867. godine da sačini predloge niza novih zakona ruske imperije. Prema Izabeli de Madariagi, najistaknutijoj istoričarki Katarinine vladavine, „*Uputstvo* je jedan od najznačajnijih političkih traktata koji je sastavio i obnarodovao neki vladar Novog doba“ (Мадариага, 2002: 249).

Istina, Katarininu naglašeno filozofsku artikulaciju političkih ideja možemo, u krajnjoj liniji, tumačiti kao sredstvo rešavanja problema (ne)legitimnosti njene vladavine, tj. kao težnju da se „carski autoritet utemelji na filozofskim načelima, a ne na naslednom pravu ili religijskoj sankciji“ (Bilington, 1988: 270). Njen problem sa naslednim pravom bio je očigledan – pošto se zakon Petra Velikog da naslednika određuje aktuelni suveren² nije moglo primeniti u Katari-

² Prema Zakonu o nasleđivanju prestola od 5. februara 1772. godine suveren, na osnovu sopstvene volje, određuje svog naslednika, „ne obazirući se na načelo nasleđivanja po rođenju koje je dotle bilo suština monarhije“ (D'Ankos, 1992: 144).

ninom slučaju, ona je mogla, (po starijem pravilu primogeniture), pretendovati samo na regenstvo do punoletstva sina Pavla koji je, kao jedino dete iz njenog braka sa Petrom III, bio legitimni naslednik prestola³. Ni drugo, religijsko opravdanje carske vlasti nije bilo lako upotrebljivo u slučaju „nemačke princeze“ koja ne samo što nije poticala od loze Romanovih, već je tek nakon udaje postala „pravoslavna“. Osim toga, u vreme njenog preuzimanja prestola ova religijska „legitimacijska formula“ bila je već znatno oslabljena, što se simbolički očituje u izmeni rituala krunisanja – od ustoličenja Jelisavete (1742. godine), krunu na glavu cara/carice nije stavljao Patrijarh, već sam suveren⁴. Tradicionalni ruski ideal „dobrog cara“ tokom XVIII veka potisnut je i zamenjen harizmatskom figurom „cara-reformatora“ koji legitimnost svoje vladavine ne dokazuje „božanskim pravom“, već „božanskom *dužnošću*“ – sekularnim aktivizmom koji vodi uvećanju moći države i uređenju društvenog života. „Dužnosti 'dobrog cara' iz vremena Moskovije bile su po formi liturgijske, a po sadržini statičke – da podržava pravoslavnu veru, održava poredak, brani zemlju, obezbeđuje pravdu, štiti ugnjetene i, iznad svega, da vlada *po starinski*. Drugačiji koncept vladavine nastajao je u XVII veku i ostvaren je vladavinom Petra I (1682-1725): „Nove dužnosti vladara, sadržane u konceptu 'cara-reformatora', bile su sekularne po formi, a progresivne po svojoj sadržini – unapređivanje Rusije prema racionalnom zapadnoevropskom obrascu; modernizovanje ekonomskog, socijalnog, političkog

³ Upravo stoga ona je u svom nacrtu Zakona o nasleđivanju prestola formulisala rešenje prema kome se vladavina carice-majke ne ograničava periodom maloletstva sina (do 21. godine), već se proteže do kraja njenog života: „Ideja da majka nepunoletnog naslednika treba da vlada do kraja svog života očigledno se odnosi na Katarininu sopstvenu situaciju“ (Мадариана, 2002: 253).

⁴ „Ako je vlast mogla biti tako (zaverama i udarima – M. S.) oborena, a vladodržac uklonjen i ubijen, znači da im izvor više nije bio božanski. Biti imperator podrazumevalo je sad samo samoopravdanje, dakle i sopstvenu divinizaciju, bez druge kakve veze s religijom osim formalne... Dotada je poglavar pravoslavne crkve stavljao krunu na suverenovu glavu, što je bio simbol veze između crkve i onoga koji vlada državom, simbol božanske legitimacije svetovne vlasti. Jelisaveta i svi njeni naslednici sami su sebe krunisali u sabornoj crkvi Uspenja Bogorodice u Kremlju, a patrijarh se zadovoljio ulogom svedoka, koji je samo pružao krunu caru u određenom trenutku“ (D'Ankos, 1992: 172). O ceremonijama krunisanja i ritualima vlasti („scenario moći“) u Rusiji videti opširnije u: Wortman, (1997: 23–39), te u: Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, Vol. I-II, Princeton University Press, 2000.

i kulturnog života; uvećanje moći i prestiža Rusije u inostranstvu“ (Whittaker, 1992: 77). U tom kontekstu, Katarina je preuzimanje ruskog trona morala opravdati upravo ispoljavanjem „reformističke revnosti“ koja se, u krajnjoj liniji, oslanja na izvesna filozofsko-politička programska načela. Bez obzira na činjenicu instrumentalizacije tih načela radi legitimisanja sopstvene vladavine, nije nevažno na koje ideje se pozivala Katarina nakon dvorskog udara u kome je njen muž, unuk Petra Velikog, uklonjen sa vlasti i, ubrzo zatim, ubijen. U tom pogledu, svi interpretatori ruske istorije XVIII veka slažu se sa ocenom da su upravo „ideje filozofa francuskog Prosvetiteljstva (posebno Montesjkjea) o dobro uređenoj državi sa staleškom strukturom, zasnovanoj na fundamentalnim zakonima i uzajamnim obavezama monarha i njegovih podanika, činile jezgro imperatorkinih teorijskih pogleda“ (Kamenskii, 1997: 206). Ovi teorijski stavovi sažeto su izraženi u Katarininom shvatanju pet „pravila“ ili „principa vladavine“ kojih se, prema njenom uverenju, mora pridržavati vladar odgovoran za dobrobit i napredak svoje države. Prema njima, vladar se mora rukovoditi idealom pravičnosti i imati u vidu korisnost svojih postupaka za državu i društvo; on mora „prosvetivati naciju kojom upravlja“; uvesti „dobar (zakonski) poredak“, podržavati „društvo“ i podsticati ga na poštovanje zakona, te „olakšati (ekonomski) procvat države“ i učiniti je bogatom⁵. Da bi to postigao, on mora organizovati dobru i efektivnu regulatornu vlast (policiju), iznutra osnažiti državu, a prema spolja je učiniti dostojnom poštovanja njenih suseda (vid. Екатерина, 2003: 68). Skup navedenih „pravila upravljanja“ predstavlja ključne elemente „legitimacijske formule“ Katarinine i osamnaestovekovne „prosvetene“ vladavine: „Nova legitimacija vlasti uključivala je ideje zakonitosti i racionalnosti, opšteg dobra i koristi naroda, interese države i slavu zemlje – te ideje suštinski potiskuju tradicionalnu ideologemu božanskog porekla samodržavlja“ (Гордон, 1996).

Osnovni pokazatelj reformatorskih planova Katarine II je njeno „Uputstvo“ (*Наказ*) koje je pisala u periodu od 1865 do 1867. godine jer se tokom trogodišnje vladavine uverila da postojeći zakoni

⁵ Tokom vladavine Petra Velikog, „tradicionalna punomoćja vlasti ili države kao jedine sekularne institucije promenjena su od pasivne dužnosti očuvanja zakonitosti u aktivni, dinamični cilj jačanja proizvodnih energija društva i obezbeđivanja odgovarajućeg institucionalnog okvira za to“ (Raeff, 1975: 1226)

ne zadovoljavaju potrebu efikasnog uređenja društvenog života, političko-administrativnog i sudskog poretka Rusije. Razradu projekta novog Zakonika (*Уложение*) ona je poverila posebno sazvanoj Komisiji sastavljenoj od 572 izabrana predstavnika različitih društvenih slojeva (plemstva, građana, slobodnog seljaštva, Kozaka i neruskih naroda Povoložja i Sibira).⁶ Sazivanje i zasedanje Komisije, prema oceni Kamenskog, predstavlja „prvi pokušaj u ruskoj istoriji stvaranja nečega nalik na parlamentarnu instituciju“. Naravno, treba imati na umu da su deputati-članovi Komisije imali zadatak da raspravljaju o budućem Zakoniku, a ne da odlučuju o njegovom usvajanju. Zakonodavna vlast je ostala u rukama imperatorke – „funkcije deputata bile su mnogo uže od funkcija članova evropskih parlamenta“ (Kamenskii, 1997: 216). Način izbora („odabira“) deputata takođe ukazuje da „u zadatke Zakonodavne komisije nije ulazilo predstavljanje 'naroda', a još manje 'volje naroda'. Komisija je bila čisto konsultativni organ i, strogo govoreći, uopšte nije bila zakonodavna“ (Мадариага, 2002: 234). Glavne smernice rada Komisije sadržavalo je „Uputstvo“ koje je pročitano deputatima, a u celini je objavljeno, osim na ruskom, i na nizu evropskih jezika, u julu 1867. godine. Pre sazivanja Komisije „Uputstvo“ je čitano i diskutovano u užim dvorskim krugovima, a reakcije na njene stavove o kreposnom pravu uticale su na značajne izmene i skraćenje prvobitne verzije teksta. U kasnije pisanom osvrtu na „Uputstvo“ Katarina ističe: „Pozvala sam razne ljude koji su se veoma razlikovali u mišljenju da saslušaju pripremljeno Uputstvo za Zakonodavnu komisiju. Tada su se o svakom članu vodili sporovi. Dala sam im slobodu da kritikuju i izbacuju sve što su hteli. *Oni su više od polovine onoga što sam napisala prećtali i ostalo je Uputstvo onako kakvo je štampano...*“ (Екатери́на, 2003: 156). Ove debate, objavljivanje „Uputstva“ i samo sazivanje Komisije bili su neuobičajeni postupci za apsoluti-

⁶ Komisija je obuhvatala 29 deputata iz državnih institucija; 142 iz sreskih plemićkih skupština; 22 iz reda ukrajinskog plemstva i vojnog zapovedništva; 42 slobodna seljaka (*Однородоуеу*); 29 pripadnika različitih kategorija „državnih“ seljaka; 44 kozaka; 209 predstavnika gradova; 54 „inorodca“. U sastavu Komisije upadljivo odsustvuju predstavnici Crkve – Sinod je imao samo jednog predstavnika: „Nasuprot praksi Zemskih sabora XVII veka duhovništvo u Katarininj Zakonodavnoj komisiji nije bilo predstavljeno kao stalež, već kao jedna od institucija državnog aparata, pa je Sveti sinod u Komisiji imao samo jednog predstavnika“ (Мадариага, 2002: 232).

stičku (samodržavnu) vladarsku praksu⁷. U historiografiji nema opšteprihvaćenog objašnjenja ovog Katarinog postupka – mišljenja su različita, od stava da je čitav zakonodavni postupak bio samo farsa, do tumačenja koja u sazivanju „proto-parlamentarnog“ tela vide pokušaj imperatorke da se odupre pritiscima dela visokog plemstva (aristokratije) da predlogom o jačanju uticaja institucije „Državnog saveta“ ograniče njenu vlast. S obzirom na problem (ne)legitimnosti Katarinine vlasti, rad Zakonodavne komisije svakako je mogao „obežbediti demonstraciju podrške njenim reformatorskim namerama i predstavljati praktičan primer njenog obećanja datog u Manifestu nakon državnog udara da će biti posvećena poboljšanju mehanizama vladavine“ (Jones, 1998: 668).

Konačna verzija „Uputstva“ koje je trebalo da postavi osnov za izgradnju čitavog zakonodavstva sadrži dvadeset poglavlja (552 paragrafa) sa četiri zaključna paragrafa (čl. 523-526) kojima je Katarina 1768. godine priključila dodatak – dva poglavlja – jedno o „policiji“ (javnom redu, zdravlju i gradskom uređenju, čl. 527-566), i drugo o državnoj upravi, državnim prihodima i rashodima (čl. 567-655). Od ovog obimnog teksta, svakako najpoznatija je kategorična tvrdnja kojom počinje prvo poglavlje „Uputstva“: „*Rusija je evropska država*“ (čl. 6). Evropskoj karakterizaciji Rusije (potvrđene uspehom reformi Petra Velikog), Katarina je, sasvim u skladu sa „simboličkom geografijom“ Prosvetiteljstva, suprotstavljala „azijske“ (najčešće, otomanske) običaje i forme života i vladavine⁸. Prosvetiteljska kritika „orijentalnog (azijatskog) despotizama“ bila je u pozadini njenog isticanja „evropskog“ karaktera Rusije, a ideja prirodnog i (na njemu zasnovanog) građanskog „zakona“ predstavljala je vododelnicu „azijatskog“ i „evropskog“ društvenog i državnog života. S obzirom da je Rusija „evropska država“, vladavi-

⁷ „Svakako je bilo neobično za to doba da vladar izloži svoja gledišta o načinu na koji vladavina treba da bude organizovana i mi nemamo dokaze koji bi ukazivali na razloge koji su Katarinu naveli da se upusti u tako neobičan poduhvat. Istina, pruski car Fridrih II objavio je svoje političke maksime i to je možda inspirisalo Katarinu da ga sledi“ (Madariaga, 1990: 27).

⁸ Prema Sežirovom zapisu: „Ona je često govorila o varvarstvu, lenjosti i neznanju muslimana, o glupom životu njihovih sultana čija je delatnost bila ograničena zidovima harema: 'Ti slaboumni despoti – govorila je ona – razmaženi nasladama sara-ja, kojima upravljaju uleme i koji se pokoravaju janičarima – ne umeju ni da rasuđuju, ni da vladaju, ni da ratuju i večno ostaju poput dece“ (Сеґур, 1989: 407).

na u njoj mora biti zasnovana na zakonu, a ne na despotskoj samovolji. Iako je Monteskejca smatrala učiteljem, a *Duh zakona* svojim „molitvenikom“, Katarina nije delila njegovo mišljenje da Rusija zbog svoje veličine i surove klime spada u (istočnjačke) „despotije“. U njenoj formulaciji ovog Monteskejevog stava „despotizam“ je zamjenjen „samodržavljem“ definisanim kao *suverenost vlasti monarha*: „Vladar je samodržac jer nikakva druga, već samo u njegovoj osobi sjedinjena vlast može delovati saglasno prostranstvom tako velike države... Velika država pretpostavlja samodržavnu vlast u osobi koja njom upravlja... Svaka druga vladavina ne samo da bi za Rusiju bila štetna, već i razorna“ (Екатерина, 2003: 73).⁹ Iako je vladar „izvor (*источник*) svake državne (političke) i građanske vlasti“ (čl. 19), on nije „despot“ čije delovanje je potpuno arbitrarno. Naprotiv, fundamentalni zakoni (*Уложение*) koje suveren formuliše obavezuju i njega samog, a posebno ograničavaju sadržinu uredbi i ukaza kojima institucije vlasti regulišu društveni život (čl. 21; poglavlje XIX)¹⁰. Samo „Uputstvo“ nije bilo skup zakona (njih je tek trebalo formulisati), već „niz opštih principa, preuzetih iz radova najboljih autora XVIII veka, na kojima se temelji dobra vladavina i uređeno društvo“ (Мадариага, 2002: 250). Jedan od njih ticao se načela jednakost svih podanika imperije pred zakonom: „Jednakost svih građana sastoji se u tome da oni svi budu podvrgnuti istim zakonima“ (čl. 34). Istina, u Katarininom tumačenju ovog principa naglasak je više bio na „istim zakonima“ (tj. na unifikaciji propisa u različitim oblastima Imperije)¹¹, nego na modernom značenju „jed-

⁹ Pridev „samodržavni“ koja se danas prevodi sa rečju „autokratski“ u francuskom prevodu *Uputstva* prevedena je sa „suvereni“ (*La monarche de Russie est souverain*).

¹⁰ Madarijaga na osnovu toga zaključuje: „Ovde Katarina II ponovo istupa kao pristalica teorije po kojoj se apsolutna vlast mora ostvarivati u određenim jasno ustanovljenim okvirima. Fundamentalni zakoni – ustanove – malobrojni, ali postojani, postoje nezavisno od volje vladajućeg monarha i obrazuju koordinatni sistem unutar koga je on dužan da dela. Na taj način, njegova vlast biva ograničena, pa makar postojanjem takvih zakona koje sam monarh priznaje obavezujućim za sebe“ (Мадариага, 2002: 255).

¹¹ Tokom rada Komisije ovaj princip je korišćen u sporovima povodom prava plemstva u baltičkim i „maloruskim“ oblastima koja su bila regulisana lokalnim pravnim tradicijama priznatim tokom pripajanja tih oblasti Ruskoj imperiji: „Pozivajući se na član Katarininog 'Uputstva'.. negirana su posebna prava baltičkog plemstva koja su fiksirana kao uslovi njihove kapitulacije nakon Petrovog osvajanja Liflandije

nakosti građana“, jer su sami zakoni svojom sadržinom omogućavali diferencijaciju prestupa i kazni s obzirom na stalešku pripadnost podanika. Ipak, sama činjenica da je formulacija o „jednakosti građana“ sa imperatorskog trona uvedena u javni diskurs ondašnje Rusije bila je presedan u širim, evropskim okvirima. Slično je i sa idejom slobode ograničene zakonom, tj. Katarininom afirmacijom prava svojih podanika „da rade sve ono što zakoni dozvoljavaju“, pravom koje podrazumeva njihovu slobodu delanja u širokoj sferi onoga što zakonima nije izričito zabranjeno (vid. čl. 37-39). Posebno u delu „Uputstva“ u kome razmatra krivično pravo i sudsku vlast Katarina nizom stavova o pravnoj sigurnosti podanika¹², afirmacijom principa prezumpcije nevinosti okrivljenog¹³, kritikom torture i mučenja, te shvatanjem vaspitne funkcije kazne daleko nadilazi tadašnju krivičnu praksu. Stoga se, i bez detaljnog izlaganja sadržine „Uputstva“, možemo složiti sa stavom da je „ono sadržavalo predloge koji su u to doba bili radikalni ne samo za Rusiju, već i za najveći deo Evrope“ (Tolz, 2001: 54). Zabrana distribucije prevoda „Uputstva“ u Francuskoj to najbolje potvrđuje, uprkos činjenici da Katarinin tekst nije sadržavao ideje koje već nisu bile formulisane u radovima savremenih evropskih mislilaca. Tekstualne analize „Uputstva“ koje su još krajem XIX veka uradili ruski istoričari ubedljivo su pokazale da je *Nakaz* kompilacija stavova iz Monteskejevog (Montesquieu) *Duha zakona* (1748) i Bekarijine (Beccaria) knjige *O zločinima i kažnjavanju* (1764)¹⁴. Drugim rečima, značaj „Uputstva“ nije bio u

(Лифляндия)... Neki govornici su tvrdili da posebne privilegije baltičkog plemstva (oslobođenje od plaćanja poreza koji važi za sve muške glave i regrutskih obaveza) kao teško breme leže na ostatku Rusije, pa pobednici žive gore nego pobeđeni. Takođe, čini lo se čudnim to što u nekim delovima Ruske imperije važe inostrani zakoni“ (Мадариага, 2002: 283). Prema Kamenskom: „Katarina je smatrala neprihvatljivim situaciju u kojoj neki regioni države zadržavaju svoje tradicionalne forme uprave koje, obično, datiraju iz vremena pre nego što su te teritorije ušle u sastav Imperije. Ona je bila ubeđena da čitava država mora biti uređena jedinstvenim setom zakona i principa“ (Kamenskii, 1997: 210-211).

¹² „Nema ničeg opasnijeg od uobičajenog opšteg stava da se u suđenju treba rukovoditi smislom ili duhom zakona, a ne njegovim slovom“ (čl. 153).

¹³ „Čovek se ne može smatrati krivim pre nego je osuđen na sudu, a on ne može biti lišen zaštite zakona pre nego što bude dokazano da ih je narušio“ (čl. 194)

¹⁴ „Pažljivo upoređivanje pokazuje da je od 526 paragrafa prvog dela 'Uputstva', 294 preuzeto iz Monteskejevog 'Duha zakona', a 108 iz traktata 'O zločinima i kažnjavanju' Cezara Bekerije. Osim toga, Katarina je pribegavala

originalnosti ideja koje je ono sadržalo, već u činjenici da ih je, vođena političkim ciljevima, formulisala upravo ruska imperatorka, a ne neki od filozofa Prosvetećenosti.

Interpretacije Katarininog „Uputstva“ obično se usmeravaju u dva pravca – s jedne strane, na analizu odstupanja njenog teksta od izvornog učenja autora čije ideje je preuzimala, a s druge, na istraživanje značenja i mogućnosti primene njenih ideja u Rusiji XVIII veka. Prvi pristup nam omogućava uvid u Katarininu reinterpretaciju Monteskejevog koncepta „umerene monarhije“ kojom se on tako proširuje da obuhvata i rusko samodržavlje, dok se, istovremeno, njegovo učenje o podeli vlasti znatno sužava jer je ono, upravo radi održanja samodržavlja, bilo neprihvatljivo za Katarinu.¹⁵ I brojne druge Katarinine „stvaralačke intervencije“ na tekstovima koje preuzima svedoče o njenoj svesti da Rusija, uprkos veri Prosvetitelja, nije „beli list papira“ na kome se može reprodukovati gotov „tekst“.¹⁶ Takođe, one anticipiraju smer Katarininog kasnijeg razvoja ka jačanju uverenje o vodećoj ulozi Rusije u sistemu evropskih sila¹⁷, te rastu (ruske) nacionalne samosvesti: „Voltera je interesovala prosvetećenost i monarsi koji je nose, a ne Rusija i njena istorijska svrha. Može se možda reći da sa istorijsko-kulturnog stanovišta kasnije ideje i planovi Katarine i Potemkina ne pripadaju više epohi francuskog filozofa, već epohi Herdera“ (Зорин, 2001: 45).

’Enciklopediji’, radovima barona Bilfelda (Jacob Friedrich von Bielfeld, *Institutions Politiques*, radovima Gotliba fon Justija (Johann Heinrich Gottlob von Justi) u poglavlju o gradovima, građanstvu i trgovini, te ’Prirodnom pravu’ F. Kenea (Quesnay) u ekonomskom delu ’Uputstva’ (Мадариага, 2002: 251).

¹⁵ „Mada je Katarina veoma isticala prednosti podele vlasti, ona ju je shvatala jedino u smislu da sudije istovremeno ne mogu biti zakonodavci i služiti u administraciji“ (Ковалевский, 2007: 114). Suveren je zakonodavac, ali on ne sudi (vid. čl. 148-149).

¹⁶ U jednom pismu Volteru Katarina se osvrće na posetu ekonomiste Marsije de la Riviera (Mercier de la Rivière) Rusiji: „Gospodin Rivier došao je k nama kao zakonodavac. Pretpostavljao je da mi hodamo četvoronoške, pa je bio tako ljubazan da doputuje sa Martinika kako bi nas naučio da hodamo dvonoške“ (cit. prema: Череп, 1989: 413).

¹⁷ Tok „gigantskog rasta državne ruske samosvesti“ tokom Katarinine kasnije vladavine uverljivo ilustruje razmatranjima njenog „grčkog projekta“ Andrej Zorin: „Ako se tradicionalno smatralo da je baklja prosvetećenosti prešla iz Grčke u Rim, da bi je odatle prihvatila Zapadna Evropa iz čijih ruku je došla do Rusije, sada se Rusija smatrala direktno povezana sa Grčkom i nije više trebala posrednike“ (Зорин, 2001: 38).

S druge strane, izvan istorije ideja, u okviru socijalne i političke istorije mogu se tematizovati okolnosti, sadržaj i dometi Katarininih reformskih zamisli. Već na primeru rada Zakonodavne komisije (juli 1767 – oktobar 1768) koji nije doveo do formulisanja nacrtu novih zakona, uočavaju se brojne teškoće na putu ostvarenja principa „Uputstva“ u društvenoj i političkoj stvarnosti Rusije: „Zasedanja Komisije bila su glomazna, njen rad loše organizovan, a vreme potrebno za sve pripreme radnje bilo je veoma kratko. Izvesni broj nacrtu delova Zakonika bio je pripremljen, ali ništa nije konačno potvrđeno u Komisiji kada je oktobra 1768. godine izbio rat između Rusije i Turske“ (Madariaga, 1990: 34). Veliki broj deputata (od kojih su mnogi bili nepismeni) nije bio sposoban da učestvuje u ozbiljnijim raspravama o apstraktnim zakonskim rešenjima, te je svoje učešće sveo na izlaganje žalbi na konkretne okolnosti iz sopstvenog okruženja.¹⁸ Drugi su branili sopstvene staleške interese ili su, kao predstavnici zapadnih krajeva, iznosili argumente u prilog očuvanja svojih postojećih privilegija i zadržavanja oblasnih zakona. Pozivajući se poput Katarine na Monteskeja, istaknuti predstavnici plemstva zalagali su se za jačanje sopstvenog staleža čija bi zakonska prava ograničila samodržavnu vlast i učvrstila monarhijski sistem. U debatama o zakonskom projektu koji reguliše prava i dužnosti plemstva prema kmetovima – mogućnosti i načinu njihovog oslobođenja, ograničenja vlasti spahija i formiranju novog sloja slobodnih (ne „državnih“) seljaka – nije postignut konsenzus. „Krepostno pravo“ kao ključno pitanje ruskog društva i istorije XVIII-XVI veka nakon redakcije Katarininog „Uputstva“ ostalo je otvoreno, a oni deputati koji su se zalagali za regulisanje oslobođenja kmetova pozivali su se na „volju imperatorke“¹⁹. Prema rečima Florovskog, jednog od vodećih istoričara rada Zakonodavne komisije, liberalne ideje nekih deputata spram konzervativnih stavova većine nisu bile *'opozicija njenom veličanstvu'*, već *'opozicija*

¹⁸ „Ti dokumenti sadrže masu informacija značajnih za lokalne istorije – mnoštvo podrobnih svedočanstava o lokalnim prilikama i uslovima života, posebno o njihovim nedostacima, ali oni gotovo da ne osvetljavaju političke poglede i položaje u društvu“ (Madariaga, 2002: 279).

¹⁹ Jedan od deputata, L. Tatiščev koji je i sam bio plemić, istakao je da „Imperatorka želi oslobođenje seljaka“, ali mu je predsedavajući Komisije maršal Bibikov odgovorio da „volju imperatorke ne treba razmatrati u diskusiji, jer ako bi ona donela odluku, svi dalji sporovi deputata bili bi neumesni“ (cit. prema: Madariaga, 2002: 291).

njenog veličanstva (cit. prema: Мадариага, 2002: 292). Pozivajući se na duh „Uputstva“ u zalaganju za pravno regulisanje postepenog procesa oslobođenja seljaka, kritičari kmetstva iz Komisije kao da su čitali Katarinine lične zabeleške (*Мысли из особой тетради*) u kojima je ona jasno formulisala svoj stav o krepостnom pravu: „Su-protno je hrišćanskoj religiji i pravедnosti stvarati robove od ljudi koji svi dobijaju slobodu rođenjem. Jedan Sabor oslobodio je sve seljake koji su ranije bili kmetovi u Nemačkoj, Francuskoj, Španiji, itd. Napraviti tako oštar prevrat u Rusiji ne bi bilo sredstvo zadobijanja ljubavi zemljoposednika koji su ispunjeni samovoljom i predrasudama. Ali, ovo bi bio pogodan način: urediti tako da kada neko od sada prodaje zemlju, svi kmetovi postaju slobodni u trenutku kada zemlja pripadne novom vlasniku. Tokom stotinu godina sva, ili u krajnjoj liniji, većina zemlje menja vlasnika, pa će tako narod biti slobodan“ (Екатерина, 2003: 61). Ovo i druga svedočanstva o Katarininom kritičkom stavu prema krepостnom pravu²⁰, (formulisana ne samo sa hrišćanskog i humanističkog stanovišta, već i sa uverenjem o ekonomskoj neefikasnosti i štetnosti kmetskog rada), praćena su istorijskim analizama koje pokazuju da je upravo tokom njene vladavine kmetstvo bilo najraširenije u celokupnoj ruskoj istoriji. U literaturi se objašnjenje ovog paradoksa obično traži u Katarininom strahu od nezadovoljstva plemstva koje je bilo privrženo svojim pravima raspolaganja radom i životom seljaka²¹. Šta više, tokom rasprava u Zakonodavnoj komisiji formulisani su zahtevi da se građanskom staležu (naročito trgovcima) takođe omogućiti posedovanje kmetova, te da se na taj način privilegovani položaj plemstva proširi i na građanstvo. U celini, nakon završetka rada Zakonodavne

²⁰ Na primer u njenim Memoarima u kojima se osvrće na reakciju dvorskog okruženja na njene ideje oslobođenja kmetova: „*Jedva da se usudiš reći da su oni ljudi poput nas, pa čak i kada ja to kažem, rizikujem da će me kamenovati...* Gotovo da sam stradala od takvog nerazumnog i surovog društva kada se u Komisiji za pisanje novog Zakona počelo raspravljati o pitanjima koja su u vezi sa tim problemom. Neprosvećeni plemići čiji broj je bio veći od onog koji sam mogla pretpostaviti (jer sam suviše visoko cenila one koji me okružuju), počeli su podozrevati da ta pitanja mogu dovesti do izvesnog poboljšavanja položaja sadašnjeg stanja seljaka“ (cit. prema: Kamenskii, 1997: 227).

²¹ Knez Ščerbatov je tokom rasprave o oslobođenju kmetova u Komisiji tvrdio kako je plemstvo stalež čiji je glavni zadatak da služi otadžbini tako što će upravljati ostalim ljudima. Stoga plemstvo ima potrebu za praktičnim učenjem vladavine, a tu praksu stiče na svojim imanjima gde vlada kmetovima. (Vid. Tolz, 2001: 55).

komisije, „najvažniji zaključak koji je Katarina izvela bio je da je velika većina njenih podanika veoma konzervativna, te da su stoga radikalne reforme nemoguće“ (Kamenskii, 1997: 216).²²

Nemogućnost radikalnih reformi izvedenih na osnovu uvida razuma, još nije značilo da su sve reforme neizvodljive – put prosvetljenja i postepenih promena ostajao je otvoren. Tim pre što je krvavi seljački ustanak pod vođstvom Pugačova (1773 – 1774) u kome je seljačka „glad za zemljom“ bila udružena sa obnovom arhaičnih institucija i vrednosti Moskovije, osnažio Katarinino uverenje o „nezrelosti“ širokih slojeva njenih podanika čije bi oslobođenje dovelo do sloma čitavog političkog sistema samodržavlja. Njeno okretanje plemstvu i građanstvu (*Povelje o povlasticama* – 1785) ostavile su po strani rešavanje problema kmetstva za bolja vremena. U celini, može se tvrditi da je „prosveteni apsolutizam“ Katarine Velike donosio više plodova u sferi kulture i obrazovanja, nego u političkim i pravnim reformama: „To je bio period suštinskog jedinstva između države i obrazovane javnosti (‘društva’) povezanih teškim zadatkom koji su sami sebi postavili – modernizacijom ogromne zemlje uz pomoć samodržavlja podržanog malom, sektaškom, obrazovanom klasom odvojenom od masa“ (Riasanovsky, 1976: 40). Ne ulazeći ovde u izlaganje razvoja kulturnog života Katarinine epohe (književnosti, pozorišta, arhitekture...), treba istaći buran rast ruskog izdavaštva koji je bio podstaknut njenom dozvolom da se osnivaju privatne štamparije (1787. godine)²³. Formiranje „srednjeg sloja“ – obrazovanih ljudi čije socijalno poreklo nije jednoznačno determinisalo njihova ideološka uverenja, klice buduće „ruske inteligencije“ – poklopilo se sa radikalizacijom evropskih političkih zbivanja (Francuska revolucija) i starenjem Katarine Velike kojoj su se sopstvene

²² Komentarišući odnos Katarine prema krepostnom pravu, Kamenski formuliše važna pitanja: „U kojoj meri je uopšte u XVIII veku razvoj institucije kmetstva zavisilo od volje monarha? U kojoj meri je vlast bila u stanju da utiče na taj proces i da ga reguliše? A ako se pokaže da su mogućnosti vlasti bile veoma ograničene... onda, da li je ta vlast stvarno bila samodržavna i još više, apsolutna?“ (Каменский, 1996)

²³ Sve do jakobinske radikalizacije Francuske revolucije ruska javnost je imala priliku da događaje prati u domaćim novinama i časopisima: „U ‘Sankt-Peterburgskim novinama’ bio je štampan ceo tekst ‘Deklaracije o pravima čoveka’. Tu su objavljivane vesti o govorima deputata u Narodnoj skupštini i dekretima koje je skupština donosila. Potpuno slobodno se prodavala revolucionarna literatura svake vrste i vrednosti“ (Мадариага, 2002: 861).

mladalačke ideje sada vraćale u obliku društvene kritike. Rečju, Katarina se, prema oceni Bilingtona, u drugoj fazi svoje vladavine suočila sa „dilemom reformatorskog despota“ koja se svodi na pitanja: „Kako se mogla zadržati apsolutna moć i hijerarhijski društveni sistem, a da se istovremeno uvode reforme i podstiče obrazovanje? Kako da apsolutni vladar budi nadu u poboljšanje, a da se istovremeno ne suoči sa 'revolucijom sve većih očekivanja'?“ (Bilington, 1988: 271). Ili, kako je to još u XIX veku formulisao ruski istoričar Ključevski povodom Katarininog uzora, Petra Velikog: „Objediniti dejstvo despotizma i slobode, obrazovanja i ropstva – to je politički ekvivalent problema kvadrature kruga koji pokušavamo da rešimo već dva veka, od vremena Petra Velikog. *Taj problem još nije rešen*“ (cit. prema: Szamuely, 1974: 104).

2. Radiščevljevo Putovanje: od ideala do stvarnosti

„Čudovište debelo, krupno, ogromno, stoglavo – laje...“

Katarinina putovanja Rusijom Ričard Vortman tumači kao važne epizode njenog „ceremonijalnog osvajanje zemlje“ tokom kojih je ona gradila svoj „vladarski mit“, potvrđivala lojalnost podanika i učvršćivala legitimnost svoje vladavine (Wortman, 2000: 9). Opisi tih putovanja, naročito onog pobedonosnog na Krim, 1787. godine, zaista stvaraju utisak „političkog teatra“ u kome se glavna junakinja, prema detaljno razrađenom „scenariju vlasti“, kreće kraljolicima nalik bogato ukrašenim kulisama²⁴. Režiser čitave ceremonije, Katarinin miljenik knez Potemkin, „bio je tokom putovanja skoro stalno odsutan jer je bio zauzet pripremanjem raskošnih prizora koji će biti izloženi pogledu vladarke pri njenom prolasku kroz njemu podčinjene oblasti“ (Серюп, 1989: 422). Stoga ne čudi da je spomen na njegovo „scenografsko“ umeće predstavljanja (zaklanjanja i ulepšavanja) realnosti do današnjeg dana sačuvano u izrazu „Potemkinova sela“. Poput Katarine, Aleksandar Radiščev takođe putuje – iz nove u staru prestonicu, od Petrograda do Moskve – ali

²⁴ Francuski ambasador Sežur, koji je bio u Katarininov pratnji na ovom putovanju beleži: „Putovanja dvora nimalo ne liče na ona obična, kada čovek putuje sam i posmatra ljude, zemlju i običaje u njihovom pravom vidu. Prateći monarha, svuda srećeš izveštačenost, krivotvorenje, ukrašavanje...“ (Серюп, 1989: 403).

njegovo putovanje nije unapred „režirano“, iako je u njemu sadržan izvesni ritualni element. Naime, Radišćevljevo putovanje nije bilo motivisano nikakvim praktičnim ciljevima,²⁵ pa podstiče tumače da tragaju za njegovim dubljim, simboličkim značenjem nalik onom sadržanom u „ritualima prelaska“. Jer, putnik napušta svoje „prirodno“ socijalno okruženje²⁶, stiče nova iskustva i suočava se sa drugom vrstom realnosti tokom putovanja, okončavajući ga kao preobraženi, „novi čovek“. U tom smislu, Radišćevljevi naknadni zapis o „putovanju“ priča je o transformaciji čoveka koji se „trgao iz svoje čamotinje“ da bi, skinuvši „povez s očiju prirodnog osećanja“, sagledao život i društvenu stvarnost u drugom svetlu, na novi, „pravi“ način. (vid. Radišćev, 1952: 7–8).

Sledeći strukturu žanra tada popularnih imaginarnih putopisa, Radišćevljeva knjiga sastavljena je od niza od dvadeset četiri poglavlja koja su naslovljena imenima mesta na putu poštanskih kočija od Petrograda do Moskve. Putnik-narator i njegovi slučajni sagovornici na tom putovanju čitaocu izlažu tematski raznovrsne i međusobno nepovezane događaje koji se mešaju sa opisima predela, običaja i života lokalnih stanovnika, istorijom različitih mesta, te zasebnim raspravama o projektu ukidanja kmetstva, istoriji cenzure i delu Lomonosova. Ako se tome doda esej o poeziji (ilustrovan tekstom Radišćevljeve „Ode slobodi“), struktura *Putovanja*, uprkos arhaičnom jeziku, gotovo nalikuje „postmodernom“ kolažu. O književnim kvalitetima dela postoje različite ocene – od njegovog svrstavanja u rusku književnu klasiku, preko isticanja osrednjosti²⁷, do negiranja

²⁵ „Zašto se putnik (Radišćev – M. S.) uputio u Moskvu? Plemić je mogao poći na svoje imanje, mogao je putovati po ruskom prostranstvu s nekim ciljem (poput Čičkova). Činovnika bi put pre vodio u prestonicu, tj. grad Sv. Petra. Naš putnik uopšte ne žuri u Moskvu na 'sajam nevesta' (Puškin), niti ka u tuđini zaboravljenoj zaljubljenoj, kao Čacki. Čak ne ni na Univerzitet, mada pohvalni govor Lomonosovu izgovara. Šta ga to vodi u prvoprestonu?“ (Каһроп, 2006: 83)

²⁶ Na početku *Putovanja* Radišćev beleži san „odvajanja“: „Videh sebe u prostranoj dolini koja je od sunčeve vatre izgubila svu draž i raznolikost zelenila; tu nije bilo ni hladna izvora ni stabla da ublaži žegu. Pustinjak ostavljen sam samcat u prirodi! Ustreptah. – nesretniče – zavapih, gde si? Gde je ono što ti je život činilo ugodnim? Zar su sve radosti koje si iskusio bile samo san i mašta?“ (Radišćev, 1952: 9-10).

²⁷ Prema Puškinovoj oceni: „*Putovanje u Moskvu*, uzrok njegove (Radišćevljeve – M. S.) nesreće i slave, ... veoma je osrednje delo, čak da ne govorimo o varvaskom stilu“ (Пушкин, 1836: 245).

bilo kakve estetske vrednosti²⁸. Prema jednom savremenom istoričaru ruske književnosti Radiščev je knjigu pisao sporo i teško: „On nije bio samo lišen velikog umetničkog dara, već je takođe slabo shvatao pravila kompozicije. Očigledno nije bio sposoban da napiše duže delo, pa je knjigu podelio na različite fragmente, epizode, umetnute stihove i razmišljanja“ (Altshuller, 2008: 105). Ipak, mesto i značaj Radiščeva u ruskoj intelektualnoj tradiciji nisu uslovljeni njegovim književno-umetničkim talentom (mada Hercen hvali njegov osećaj za humor i smisao za detalj u opisu svakodnevnog života), već su, pre svega, posledica njegovog kritičkog stava prema ruskoj stvarnosti. Stoga se, nezavisno od književnih kvaliteta, *Putovanje* najčešće tumači kao traktat u kome su političke i filozofske ideje autora izložene u književnoj formi²⁹.

Na samom početku *Putovanja*, u posveti prijatelju A. Kutuzovu, Radiščev beleži rečenicu u kojoj Berđajev smatra aktom rođenja ruske inteligencije: „Pogledah oko sebe – patnje ljudske dušu mi raniše“. Saosećanje prema „patnjama drugih“ predstavlja pokretački motiv Radiščevljevog (sentimentalnog) *Putovanja*³⁰ koji odmah biva povezan sa otkrićem *neznanja* kao uzroka tih patnji: „Viđeh da nesreće čovekove dolaze od čoveka, često samo zato što ne posmatra na pravi način predmete koji ga okružuju“ (Radiščev, 1952: 7). *Razum* i *osećanje* stoga predstavljaju dva stuba njegove proze u kojoj sklonost apstraktno-racionalističkoj koncepciji društva i istorije biva kombinovana sa naglašavanjem značaja ljudske

²⁸ „Knjiga je napisana loše i po čisto književnim merilima ona teško da zaslužuje pažnju“ (Pipes, 1977: 258). Pajps u ovoj oceni nije usamljen, vek pre njega je M. Longinov, konzervativac i književni storičar u časopisu *Ruski arhiv* (1868) istakao: „Književni talenat Radiščeva je ništavan. Njegov jezik je nesumnjivo varvarski, čudovišan i za njegovu epohu. Njegovo *Putovanje* mogu čitati samo književni arheolozi i ljudi obdareni vanrednom radoznaošću“ (cit. prema: Смирнов-Сокольский, 1983)

²⁹ „U ruskoj političkoj kulturi u kojoj je odsustvovala slobodna razmena mišljenja tipična za građanski diskurs i filozofske debate i gde je monarh mogao propisivati zakon i moral, umetnička imaginacija koja je dovodila u pitanje prihvaćene društvene vrednosti i ideji apsoluta suprotstavljala relativnost različitih stanovišta, bila je događaj koji je mogao uzdrmati vladara i podstaći ga da posumnja u svoju stabilnost“ (Kahn, Andrew. “Self and Sensibility in Radishchev’s *Journey from St. Petersburg to Moscow*: Dialogism, Relativism, and the Moral Spectator”, *Self and Story in Russian History* (Laura Engelstein and Stephanie Sandier, editors): Cornell University Press, 2000: 304. (cit. prema: Кантор, 2006: 137)

³⁰ Kao uzor Radiščevu je poslužila knjiga Lorenza Sterna, *Sentimentalno putovanje kroz Francusku i Italiju* (1768).

saosećajnosti,³¹ pa Valicki s pravom zaključuje da je, u tom pogledu, Radišćev „bliži Rusou, nego enciklopedistima“ (Walicki, 1980: 46).³² Istina, analize njegovih spisa ukazuju i na mnogobrojne druge uticaje filozofske literature (Helvecijusa, Monteskejca, Mablja...), kao i na kompilatorski karakter njegovog dela koje često sjedinjene različite i međusobno nesaglasne ideje. Analizi njihovog porekla i istraživanju Radišćevljevih uzora u evropskoj misli XVIII veka posvećena je obimna sekundarna literatura³³. Ali, nezavisno od razmera u kojima je kombinovao različite izvore, Radišćev u *Putovanju* i drugim spisima u kojima izlaže svoje shvatanje društva i ljudske prirode reprodukuje „opšta mesta“ tadašnje evropske prosvetiteljske misli – ideje prirodnog prava i društvenog ugovora. Tako, sećajući se studentskih dana Radišćev, oslanjajući se na Helvecijusa, izlaže koncepciju društva koju je delio sa prijateljem Ušakovim: „Narod je zajednica ljudi koji su se udružili radi sticanja pogodnosti i očuvanja bezbednosti zajedničkim snagama; zajednica potčinjena vlasti koja se u njoj nalazi. Ali, pošto su svi ljudi po prirodi slobodni i pošto niko nema prava da im tu slobodu oduzme, ustanovljavanje društva uvek pretpostavlja stvarnu ili prećutnu saglasnost“ (Радищев, ППС, I: 188). Već u ovom fragmentu nalazimo ključne ideje koje su u osnovi Radišćevljevog shvatanja čoveka i društva i koje mu služe kao normativni osnov za kasniju kritiku ruske društvene i političke stvarnosti. U onim delovima *Putovanja* koja sadrže teorijska razmišljanja, on nastanak građanskog stanja (političke zajednice) takođe objašnjava koristima koje pojedinac ima ako se, radi sopstvene sigurnosti, odrekne svoje prirodne slobode³⁴. U njima on afirmiše

³¹ „Iznad svega, čovek je saosećajno biće. Saosećanje se već kod životinja uočava: zveri se okupljaju oko brata njihovog koga život napušta“. Istina, u rečenici koja prethodi navedenoj, Radišćev se oslanja na Helvecijusa i ističe fiziološki osnov ljudske osećajnosti: „To je posledica osetljivosti nervnog sistema i građe nervnih vlakana...“ Радищев, (ПСС, II: 54).

³² O uticaju Rusoa na Radišćeva videti: McConell (1964: 253-272); Лотман (2002: 425-429); Злагопольская (1997: 125-131).

³³ Sam Radišćev nije pretendovao na originalnost već je otvoreno, u šaljivom tonu, istakao: „Priznajem da sam sklon krađi; gde god spazim nešto što nalikuje na pametnu stvar, odmah smotam. Pazi, ne ostavljaj svoje misli tako da se mogu ukrasiti...“ (Radišćev, 1952: 60).

³⁴ „Čovek izvan društvenih odnosa – jeste biće koje ni od koga ne zavisi u svojim postupcima. Ali on sam ograničava svoje postupke, pristaje da se ne pokorava u svemu samo svojoj volji, počinje da sluša zapovesti sebi sličnoga, jednom rečju –

ideju prirodne jednakosti ljudi („Čovek se rađa na svet jednak u svemu s drugima. Svi imamo jednake udove, svi imamo razum i volju“), a stanje faktičke društvene nejednakosti opravdava jedino čovekovim pristankom na potčinjavanje zakonu ukoliko mu on štiti život, čast i imanje. Ako mu zakon ne omogućava sigurnost, čovek se uvek može pozvati na svoja prirodna prava: „Jer postajući građanin, on ne prestaje da bude čovek čija je prva dužnost, koja proističe iz njegova sklopa, vlastita sigurnost, odbrana, blagostanje... Građanin, bez obzira na to u kom je staležu po odluci neba rođen, jeste i ostaće uvek čovek; a dok je on – čovek, zakon prirode u njemu kao izobilan izvor dobra neće nikada presušiti; i onaj ko se drzne da ga povredi u njegovom prirodnom i nepovredivom vlasništvu – taj je zločinac“ (Radišćev, 1952: 92). Posledica ovoga stava je afirmacija prava na pobunu u situaciji nepravednih zakona ili vladavine koja nije ograničena zakonom, već izražava samovolju despota (samodršca)³⁵: „Ako se odričemo dela naših prava i naše prirodne vlasti u ime zakona, onda to činimo jer je to u našu korist i o tome sklapamo sa društvom *prećutni* dogovor. Ako je taj dogovor narušen, mi se oslobađamo naših obaveza. Nepravdičnost vladara (suverena) daje narodu, njegovom sudiji, isto ili još veće pravo nad njim od onoga što zakon daje njemu kad sudi prestupnike. Vladar je prvi građanin narodne političke zajednice“ (Радишев, ППС, II: 282).

Skicirani stavovi Radišćeva, sami po sebi, ne predstavljaju posebnu inovaciju u literaturi evropske prosvetljenosti XVIII veka – njihov značaj je više u primeni na rusku društvenu i političku stvarnost. Princip prirodne jednakosti ljudi, ma koliko bio odomaćen u filozofskim razmatranjima³⁶, svoj puni smisao dobija tek u Radišćevljevom opisu robovskog položaja ruskih seljaka, pričama o

postaje građanin. Iz koga razloga on obuzdava svoje želje? Zašto nad sobom postavlja vlast? Zašto, budući neograničen u vršenju svoje volje, ograničava tu volju granicama poslušnosti? Radi svoje koristi – reći će razum; radi svoje koristi – reći će osećaj; radi svoje koristi – reći će mudar zakonski propis“ (Radišćev, 1952:91).

³⁵ U prevodu i komentaru Mabljeve knjige *Razmišljanja o grčkoj istoriji* Radišćev je „despotizam“ (*despotisme*) prevodio sa „samodržavlje“ (*самодержавство*) i odredio ga kao „stanje najprotivnije ljudskoj prirodi“, čime je doveo u pitanje ranije pomenuto Katarininu definiciju samodržavlja (u njenoj reinterpretaciji Monteskejevog 'despotizma') kao „suverene vlasti“ ograničene zakonom.

³⁶ „Izgleda da je suvišno, s obzirom na duh filozofije koji se već odavno javio, tražiti ili ponavljati dokaze o bitnoj jednakosti između ljudi, pa prema tome i između građana“ (Radišćev, 1952: 146).

despotskoj samovolji njihovih vlasnika i gospodara, te u njegovoj prezentaciji bespravlja u svakodnevnom društvenom životu čije žrtve su često i pripadnici viših staleža. Središna tema njegovog *Putovanja* je osuda kmetstva – „zverskog običaja porobljavanja sebi sličnog čoveka“ – institucije koja Rusiju čine „azijatskom“, a ne prosvćenom, „evropskom“ državom³⁷. U kritici institucije kmetstva on, u skladu sa svojim shvatanjem značaja ljudskog saosećanja, apeluje na zatamljena „osećanja čovekoljublja“, „samilosti“, „plemenitosti srca“ i „bratsku ljubav“ ruskog plemstva koje ideale prosvćenosti egoistički ograničava na sopstveni stalež. Ipak, težište njegove kritike počiva na kategoriji interesa – dokazivanju da krepostno pravo nije u suprotnosti samo sa humanističkim vrednostima i opštim dobrom, već i sa racionalno shvaćenim interesima samog plemstva. Pugačovljeva pobuna tokom koje su seljaci masovno palili imanja i ubijali svoje spahije predstavlja upozoravajući, slikoviti primer opasnosti koja se nadvija nad ruskim plemstvom i državom: „Bujica čiji je put pregrađen postaje utoliko jača ukoliko je čvršća prepreka na koju nailazi. Kad jednom probije branu, ništa je više ne može sprečiti da se razlije. Takva su braća naša koju u okovima držimo. Vrebaju priliku i čekaju čas. Zvono izbija. I evo – već se zverstvo i propast naglo razlivaju. Videćemo oko nas mač i otrov. Smrt i vatra biće nam plata za našu okrutnost i nečoveštvo. I ukoliko smo više oklevali i opirali se da ih oslobodimo okova, utoliko će njihova osveta biti naglija... Propast naša polako uzleće uvis i opasnost već kruži nad našim glavama, već vreme sa dignutom kosom očekuje pogodan trenutak i prvi laskavac ili prvi čovekoljubac koji dođe da probudi nesrećnike ubrzaće njegov udarac. Čuvajte se!“ (Radišćev, 1952: 155–156). Ovom nadahnutom slikom buduće pobune Radišćev je u sovjetskoj literaturi stekao slavu socijalnog proroka koji je ne samo predvideo, već i priželjkivao Revoluciju³⁸. Ipak, pažljivijim

³⁷ „Zverski običaj porobljavanja sebi sličnoga čoveka, običaj koji se rodio u žarkim predelima Azije i koji dolikuje divljim narodima, običaj koji svedoči o kameonom srcu i potpunom nemanju duše – brzo se proširio po zemaljskoj kugli – naširoko i nadaleko. I mi, sinovi slave, mi koji smo čuveni po svojim delima među plemenima ljudskim, pobeđeni mrakom neznanja primili smo taj običaj i na svoju sramotu, na sramotu prošlih vekova, na sramotu ovog razumnog vremena sačuvali ga neizmenjenog sve do današnjeg dana“ (Radišćev, 1952: 144).

³⁸ U ovim interpretacijama posebno je insistirano na Radišćevljevom zaključku izvedenom u poglavlju „Gorodnja“ u kome opisuje prodaju kmetova i predviđa da će

čitanjem *Putovanja* lako zaključujemo da njegove apokaliptičke slike pobune funkcionišu kao dodatno upozorenje onom delu ruskog plemstva koje, nesposobno da se rukovodi „razlozima ljudskog srca“, samo strahom od gubitka imanja i života može biti motivisano na ukidanje kmetstva. Svoj plan reformi koje bi dovele do oslobođenja seljaka Radiščev detaljnije izlaže u poglavlju „Hotilovo“ gde i ispisuje i reči upozorenja o budućoj pobuni. Bez izlaganja predloženog plana koji je sličan brojnim drugim projektima reforme seljačkog pitanja u Rusiji (koji poredi sa američkim robovlasništvom), osnovna Radiščevljeva namera svodi se na zahtev za univerzalizacijom onih prava koja su priznata samo vladajućem staležu³⁹. U Katarininoj „Povelji o pravima plemstva“ garancije neprikosnovenosti 'časti, života i imanja' važe samo za taj stalež, uprkos tome što su u pitanju univerzalna ljudska prava. „Ruski kulturni paradoks“ sastojao se, prema mišljenju Jurija Lotmana upravo u tome da su „prava vladajućeg staleža formulisana terminima kojima su filozofi Prosvetiteljstva opisivali ideal prava čoveka“ (Лотман, 1996: 196). Osim zahteva da se ova prava prošire na sve građane Rusije, Radiščev je u *Putovanju* nizom „primera iz života“ ukazivao kako se ona ne poštuju ni u slučaju plemstva,⁴⁰ te da se u postupcima administrativno-upravnih i sudskih organa („malih despota“) u svakodnevnom životu reprodukuje princip samovolje. Tako, na primer, on u poglavlju „Čudovo“ opisuje slučaj brodolomnika kojima načelnik obalske službe odbija da pošalje pomoć (službenici ne smeju da ga probude, a on kasnije objašnjava da spasavanje davljenika nije

robovi okovima „razbiti glave svojih gospodara“: „Našom krvlju orosili bi svoje njihove šta bi od toga izgubila država? *Uskoro bi se iz njihove sredine pojavili veliki ljudi da zamene pobijeno pleme, ali oni bi drugačije o sebi mislili i bili bi lišeni prava da ugnjetavaju druge. Ovo nije san – pogled moj prodire kroz gustu koprenu vremena koja od naših očiju krije budućnost; ja je vidim kroz čitavo stoleće*“ (Radiščev, 1952: 237).

³⁹ U kasnijem nacrtu Građanskog zakonika Radiščev formuliše principe „prava i obaveza naroda ili građana uopšte“ tako što izdvaja prirodna prava čoveka koja moraju biti sačuvana u građanskom stanju: „Prava se sastoje u slobodi (1) misli, (2) govora, (3) delanja, (4) samozaštiti kada to zakon ne obezbeđuje, (5) pravo sopstvenosti, (6) pravo na suđenje od sebi jednakih“ (cit. prema: Ершова, 1997: 118)

⁴⁰ U poglavlju „Spaska polest“ Radiščev, nakon priče svog saputnika koji je sudskom greškom sve izgubio, ističe: „Da li je moguće, pitah se da za takve blage vlade kakvu mi danas imamo dešavaju takve surovosti? Da li je moguće da postoje tako bezumne sudije koje samo da bi zasitili državnu blagajnu... oduzimaju ljudima *imanje, čast i život?*“ (Radiščev, 1952: 42).

njegova dužnost), kao ilustraciju despotizma koji prožima sve nivoe vlasti.⁴¹ Grad kao simbol civilizovane, prosvetlene Rusije Radiščev, rečima svog sagovornika, poredi sa „obitavalištem tigrova“: „Jedino im je veselje da ujedaju jedan drugoga; radost im je da muče slaboga dok ne izdahne i da puze pred vlašću“ (Radiščev, 1952: 32).

Brojni drugi primeri bezakonja, zloupotrebe vlasti, korupcije, te posebno surovog postupanja sa seljacima i detaljnim opisima njihovog robovskog položaja čine osnovni narativni sadržaj Radiščevljevog *Putovanja*. Ako ostavimo po strani rasprave o istoriji cenzure (zahtev za njenim ukidanjem i slobodom štampe i govora), delove o poeziji i vaspitanju dece, može se zaključiti da je glavna Radiščevljeva intencija formulisanje opisa društvene stvarnosti Rusije. Svoju funkciju on alegorijski predstavlja u formi sna koji sadrži priču o svemoćnom vladaru koji, okružen dvorskim laskavcima, živi u uverenju da je njegova država uređena na najbolji mogući način – da se u njoj zakoni poštuju, mudre odluke izvršavaju, a podanici žive u sreći i blagostanju⁴². U svakodnevnim ceremonijama slavljenja vladara na dvor stiže tajanstvena ženska osoba – „Pravoglediteljka“ (*Прямовзорная*) – koja, poput očnog lekara, skida „mrenu“ sa očiju vladara i omogućava mu da vidi istinsku stvarnost. Prizor sa kojim se tada vladar suočava suprotan je svemu što je prethodno, pod uticajem svog okruženja, verovao – umesto „zaslepljenosti“, on sada „stvari vidi u njihovom prirodnom obliku“ i taj prizor realnosti njegove vladavine je poražavajući. Suočen sa istinom, vladar može da

⁴¹ Ovaj događaj Radiščevu služi sa isticanje „azijatske“ prirode vlasti u Rusiji jer ga povezuje sa pričom i slučaju u Bengalu gde su se zatvorenici (Englezi) ugušili u tesnoj prostoriji, a stražari nisu smeli da probude guvernera (‘nabob’ – *nawab*) koji bi naredio da se zatvorenici premeste u druge prostorije: „Zar je moguće, pitah samog sebe, da se u našem veku, u Evropi, u blizini prestonice, pred očima velikog cara, događa takvo nečoveštvo! Setih se Engleza zatvorenih u tamnici bengalskog naboba i uzdahnuh iz dubine duše... Ali, šta je mučitelj? Ili još, šta je narod koji se privikao na jaram mučenja? Da li ga obožavanje ili strah čine poniznim? Čemu više da se čudimo: da li zverstvu naboba koji spava ili podlosti onih koji ne smeju da ga probude?“ (Radiščev, 1952: 30).

⁴² Iako o vladaru piše u muškom rodu, Radiščev očito aludira na Katarininu vladavinu i laskanje koje je prati: „Svi mu laskaju govoreći kako je umirio i pobedio spoljne i unutrašnje neprijatelje, proširio granice domovine, pokorio mnoge narode, obogatio državu, razvio trgovinu, umetnost i nauku, svojim podanicima obezbedio sigurnost i blagostanje... On je milosrdan i pravedan, kod njega su svi jednaki pred zakonom; on se prvi pokorava zakonu, on je mudar zakonodavac, pravedan sudac, usrdan izvršilac, on je veći od svih careva, on svima daruje slobodu“ (Radiščev, 1952: 46).

pogubi onoga koji mu „otvara oči“ ili da, sagledavši stvarnost na novi način, promeni svoju vladavinu. Ova druga mogućnost je ona kojoj se Radiščev nadao kada je pisao i objavio svoje *Putovanje* kao svedočanstvo o stanju Rusije pod prosvেćenim apsolutizmom Katarine Velike. Stoga, završni deo njegovog sna možemo razumeti kao direktno obraćanje Imperatorki: „Ako se u narodu pojavi muž koji osuđuje tvoja dela, znaj da ti je to iskreni prijatelj... Čuvaj se, ne usuđuj se da ga pogubiš kao buntovnika. Pozovi ga i ugosti kao stranca: svako ko osuđuje cara zbog samovlašća samo je stranac u zemlji gde sve pred tim carem dršće... Ali su retka takva odlučna srca; možda se u čitavom stoleću samo jedan takav čovek javlja na svetskoj pozornici“ (Radiščev, 1952: 50-51). Rečju, Radiščev je taj „hrabri muž“ koji je, usuđujući se da „skine mrenu“ sa očiju vladarke, pokušao da joj pokaže kako iza kulisa „Potemkinovih sela“ postoji surova stvarnost u kojoj se njene prosvеćene zamisli ne ostvaruju ili se pretvaraju u sopstvenu suprotnost. Da bi to učinio, on je morao postati „stranac u sopstvenoj zemlji“, tj. poći na „putovanje“ kojim je napustio sopstveno okruženje u traganju za istinskom realnošću. Paradoksalno, njegovo kažnjavanje koje je usledilo predstavljalo je svojevrstu „nagradu“ – kaznom on nije samo potvrdio svoje izuzetno mesto na „svetskoj pozornici“, već i istinitost opisa surove društvene stvarnosti koju je opisao.

U svojoj odbrani pred sudom Radiščev se branio da objavljivanjem *Putovanja* nije nameravao da podstakne pobunu, te da njegova knjiga nije ni bila namenjena širokoj publici (vid. Subotić, 2009: 308). Bez obzira na okolnosti u kojima je ova izjava data, teško se može osporiti njena istinitost: „*Putovanje* je koncipirano kao apel suverenu i plemstvu, apel čija je važnost istaknuta opisom opasnosti narodne pobune“ (Walicki, 1980: 48).⁴³ Sam Radiščev, prepričavajući jedan slučaj društvene nepravde, ističe svoju želju da o njemu izvesti samu imperatorku: „Razmišljao sam na koji način bi ovaj događaj mogao da dopre do ušiju vrhovne vlasti, jer sam s pravom mislio da u samodržavnoj vladavini samo ona može biti nepri-

⁴³ Prema Vladimiru Kantoru: „Obraćati se štampanom rečju nepismenom narodu bilo bi apsolutno besmisleno. U tome Radiščev nije bio neiskren. Znači, obraćao se imperatorki“ (Кантор, 2006: 102).

strana prema drugima. Mogu li ja, možda, uzeti na sebe da ga branim?“ Preuzimajući na sebe ulogu „zastupnika“ istine i pravičnosti, on svoje „punomoćje“ zasniva pozivanjem na „napaćeno čovečanstvo“ (Radišćev, 1952: 42). U tom njegovom postupku sadržan je obrazac angažmana intelektualca koje se poziva na vrednosti koje transcendiraju staleške ili klasne interese njegove sopstvene društvene grupe, te ga čine glasnogovornikom „opšte stvari“. U tom smislu, ocene prema kojima je Radišćev „prvi ruski intelektualac“ sasvim su opravdane jer, po samorazumevanju, on predstavljala bezinteresnog zagovornika univerzalnih vrednosti i ispituje njihov status u društveno-istorijskoj stvarnosti. Normativno ishodište njegovog kritičkog sagledavanja stvarnosti nije radikalno različito od onoga koje u svom projektu „prosvetljenog apsolutizma“ afirmisala Katarina Velika. Upravo zato što dele isti normativni okvir, Radišćevljevo obraćanje Katarini Velikoj funkcioniše kao upozorenje na raskorak koji postoji između (njima zajedničkih) „ideala prosvetljenosti“ i društvenog života u Rusiji. Polazeći od zvanično usvojenih normi dobre vladavine („pojmovi“), kaže na jednom mestu Radišćev, „videćemo koliko smo se udaljili od društvenog cilja, koliko smo još daleko od vrhunca društvenog blaženstva“ (Radišćev, 1952: 146). U osnovi, njegova kritika funkcioniše kao opomena na potrebu „povratka izvorima“, tj. kao podsećanje na prvobitno formulisane programske vrednosti Katrininog „Uputstva“. Zato, po mom mišljenju, postupak Radišćeva anticipira fenomen „disidentstva“ koji je obeležio kasniju rusku (sovjetsku) istoriju u kojoj su brojni intelektualci, shvatajući ozbiljno vrednosti svoje epohe, otkrivali da ih politička moć nedosledno ostvaruje ili potpuno zaboravlja. Iako u saznavnom smislu skromno, ovo disidentsko otkrivanje raskoraka između vrednosti i realnosti, izazivalo je krizu legitimnosti vlasti i suočavalo je sa potrebom formulisanja nove „legitimacijske formule“. U slučaju vladavine Katarine Velike, njeno napuštanje početne prosvetiteljske vere u jednakost, zakon i racionalno uređenje društvenog života bilo je olakšano prizorom posledica tih ideja na ulicama Pariza. Ako je Radišćeva mogla još i tolerisati u vreme kada se i sama žalila na otpore na koje njene ideje nailaze u krugovima konzervativnog plemstva, nakon 1789. godine ona je u njemu videla samo plod „francuske zaraze“ od koje se ona konačno izlečila.

Bibliografija

- Altshuller, Mark (2008), "The transition to the modern age: sentimentalism and preromanticism, 1790-1820", *The Cambridge History of Russian Literature*, (Charles Moser, ed.), Cambridge University Press, pp. 92–136.
- Bilington, Džejms (1988), *Ikona i sekira. Istorija ruske kulture, jedno tumačenje*, Rad, Beograd (prev. sa engleskog B. Vučićević).
- D'Ankos, Elen Karer (1992), *Ruska nesreća. Ogled o političkom ubistvu*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci (prev. sa francuskog Ž. Živojinović).
- Jones, Gareth, W (1998), "The Spirit of the 'Nakaz': Catherine II's Literary Debt to Montesquieu", *The Slavonic and East European Review* 76, No. 4, pp. 658–671.
- Kamenskii, Aleksandr (1997), *The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World*, Armonk, M.E. Sharpe, New York, 1997.
- Madariaga, Isabel De (1990), *Catherine the Great: A Short History*, Yale University Press, New Haven and London.
- McConnell, Allen (1964), "Rousseau and Radiscev", *The Slavic and East European Journal* 8, No. 3: 253–272.
- Pipes, Richard (1977), *Russia under the Old Regime*, Peregrine Books, New York.
- Radišev, Aleksandar (1952), *Putovanje od Petrograda do Moskve*, Kultura, Beograd, Zagreb, 1951 (prevod sa ruskog Kiril Taranovski).
- Raeff, Marc (1975), "Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventh- and Eighteenth-Century Europe: A Attempt at a Comparative Approach", *The American Historical Review* 80, No. 5, pp. 1221–1243.
- Schenker, Alexander M. (2003), *The Bronze Horseman: Falconet's monument to Peter the Great*, Yale University Press, New Haven.
- Szamuely, Tibor (1974), *The Russian Tradition*, Secker & Warburg, London.
- Subotić, Milan (2008), „Rađanje ruske inteligencije iz duha Prosvetiteljstva: Aleksandar Radišev (I)“, *Filozofija i društvo* 20, No. 3: 293–311.
- Tolz, Vera (2001), *Russia: Inventing the Nation*, Edward Arnold Ltd, New York.
- Walicki, Andrzej (1980), "The Culmination of the Enlightenment in Russia: Aleksandr Radishchev", *History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, Clarendon Press, Oxford.

- Whittaker, Cynthia (1992), "The Redefinition of Autocratic Duty in Eighteenth-Century Russia", *Slavic Review* 51, No. 1, pp. 77–98.
- Wortman, Richard (1997), "Ceremony and Empire in the Evolution of Russian Monarchy", in: *Kazan, Moscow, St. Petersburg: Multiple Faces of the Russian Empire* (editors: C. Evthunov, B. Gasparov, A. Ospovat, M. von Hagen), O.G.I. Moscow, pp. 23–39.

- Гордон, А. В. (1996), „Просвещение в России — преобразование России“, *Международная конференция Екатерина Великая*, Санкт-Петербург, 26–29 августа 1996 г. <http://www.ekaterina2.com/konf/konf.shtml> (pristupljeno 30. jula 2009.)
- Екатерина II, Императрица (2003), *О величии России*, ЭКСМО, Москва.
- Златопольская, А. А. (1997), „А. Н. Радищев и Ж. Ж. Руссо“, *Философский век*. Альманах. Выпуск 2, Санкт-Петербург, с. 125–131.
- Зорин, Андрей (2001), *Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века*, Новое литературное обозрение, Москва.
- Каменский, Александр (1996), „Еще раз о Екатерине II и крепостничестве“, *Международная конференция Екатерина Великая*, Санкт-Петербург, 26–29 августа 1996 г. <http://www.ekaterina2.com/konf/konf.shtml> (pristupljeno 30. jula 2009)
- Кантор, Владимир (2006), „Откуда и куда ехал путешественник?.. (Путешествие из Петербурга в Москву А. Н. Радищева)“, *Вопросы литературы*, Москва, №4, стр. 83–138.
- Ковалевский Максим (2007), *Очерки по истории политических учреждений России*, Территория будущего (по изданию, СПб, 1908), Москва.
- Лотман Юрий (1996), „Очерки по истории русской культуры XVIII — начала XIX века“, *Из истории русской культуры*. Том IV, Москва.
- Лотман, Юрий (2002), *История и типология русской культуры*, Искусство, Санкт-Петербург.
- Мадариага Исабель, де (2002), *Россия в эпоху Екатерины Великой*, Новое литературное обозрение, Москва (пер. с английского Н. Л. Лужецкой).
- Пушкин, А. С. (1836), „Александр Радищев“, *Полное собрание сочинений*, Т. 7. *Критика и публицистика*, Наука, Ленинград, 1978, стр. 239–250.

- Радищев, Александр Николаевич (ПСС), *Полное собрание сочинений в 3 т.* Издательство Академии Наук СССР, Москва – Ленинград, 1938–1952.
- Сегюр, Л. Ф. (1989), „Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789)“, *Россия XVIII века глазами иностранцев*. Ленинград: Лениздат, с. 316–456.
- Смирнов-Сокольский, Николай (1983), *Рассказы о книгах*, „Книга“, Москва.

Milan Subotić

THE BIRTH OF RUSSIAN INTELLIGENTSIA
FROM THE SPIRIT OF THE ENLIGHTENMENT:
ALEXANDER RADISHCHEV

Summary

This text is the second part of a study about Alexander Radishchev, one of the leading representatives of Enlightenment in Russia's XVIII Century. Starting with explanation of the 'enlightened absolutism' of Catherine the Great, the author analyses the political and social ideas presented in Radishchev's book *Journey from St. Petersburg to Moscow*. Considering Radishchev as a 'father of Russian intelligentsia', the author stress that Radishchev's social criticism anticipated the later phenomenon of 'dissidence'.

Key words: Enlightenment, enlightened absolutism, Russian intelligentsia, dissidence social critique.